

Правовий режим селянських лісів на території України за часів Російської імперії (XVIII – початок XX століття)

Стаття присвячена дослідженню розвитку правового режиму селянських лісів у дореволюційний період. Досліджено умови становлення селянських лісів як окремої категорії лісів державної власності, та формування їх в якості громадської власності громад. Проведено періодизацію розвитку правового режиму селянських лісів в Російській імперії.

Ключові слова: ліс, лісокористування, селянські ліси, правовий режим селянських лісів, лісове законодавство Російської імперії.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ліси України як невід’ємна складова навколишнього природного середовища являються її національним багатством, і згідно ст. 13 Конституції України [1], поряд з іншими природними ресурсами, є об’єктами права власності Українського народу. В сучасних економічних умовах, що свідчать про зростання попиту на лісову продукцію, беззаперечною вимогою лісокористування є дотримання принципу невиснажливого та сталого використання природних ресурсів. Враховуючи відсутність єдиної державної концепції відносно правового режиму колишніх колгоспних лісів, та в світлі взятого державою курсу на проведення децентралізації влади і розширення повноважень місцевого самоврядування, актуальним є, зокрема, вивчення історичного досвіду регулювання використання і охорони селянських лісів у дореволюційний період. Водночас, проведення аналізу правового режиму селянських лісів сприятиме формуванню сучасних підходів до раціонального ведення лісового господарства в аграрних лісах та їх належної охорони.

Аналіз досліджень. Питання розвитку правового регулювання відносно селянських лісів частково висвітлені в роботах, присвячених лісовому законодавству таких дореволюційних вчених, як В.Є. Врангель, М. Романовський, М.І. Фалєєв, М.В. Шелгунов. В більш сучасний період, деякі аспекти історії розвитку правового режиму селянських лісів побічно висвітлені в роботах таких українських і російських науковців, як В.К. Биковський, Р.В. Блінніков, Б.В. Кіндюк, Д.М. Конокотін, О.В. Кулікова, Д.М. Мікулін, А.Е. Насвардова, А.Ю. Пуряєва, О.В. Фролова та ін. Однак окремих досліджень, присвячених цій проблематиці, проведено не було, чим також обумовлюється актуальність даної роботи.

Метою статті є виявлення закономірностей формування і розвитку селянських лісів у Російській імперії, встановлення особливостей їх правового режиму.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Первісно (в VIII-XII ст. ст.) були відсутніми будь-які обмеження на використання лісів, тому не було необхідності в прийнятті законів про ліси, про управління лісами. В матеріалах по історії Київської Русі ліс в якості категорії земель згадується рідко. Це пояснюється тим, що ліси настільки були природним елементом ландшафту, що не заслуговували спеціального літописного згадування [2, с. 28]. В Руській Правді ліс як об’єкт охорони згадується лише в якості місця для полювання та здійснення бортництва, продукти діяльності яких становили дохідну частину торгівлі того часу.

На лісистих територіях селяни споконвічно безперешкодно використовували лісові ресурси, що було зумовлено їх значною кількістю та порівняно незначними потребами в них. Однак поступово, внаслідок розвитку державотворчих процесів, збільшенням кількості населення, поступово виникають обмеження у лісокористуванні для населення, які полягали в наступному.

По-перше, такі обмеження полягали у формуванні інституту приватного землеволодіння, що нерозривно пов’язаний із розвитком держави. За часів Київської Русі придбання землі відбувалось шляхом освоєння вільних земель, надання їх князем за службу. Та в подальшому, як зазначає В.М. Іванов, набуває поширення захоплення її у селянських общин, і вже Розширена редакція Руської правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо [3, с. 83]. Положення Статуту Великого князівства Литовського в редакціях 1566, 1588 років [4] (арт. 15 Розділу X) встановлювали відповідальність за порубку чужого лісу у вигляді штрафу в розмірі 3, 6

або 12 рублів (залежно від суспільного стану порушника та особи, якій завдано шкоди), а за повторну порубку, виявлену на місці злочину, навіть було встановлено покарання у вигляді смертної кари з можливістю її заміни грошовим викупом в розмірі залежно від суспільного стану правопорушника. Крім штрафу, порушник повинен був відшкодувати заподіяну шкоду, і арт. 15 Розділу X Литовського статуту редакції 1588 року вже містив єдині такси для обчислення шкоди, заподіяної цим правопорушенням. Відповідні положення з певними змінами, при здійсненні кодифікаційної роботи увійшли до Глави XIX Прав, за якими судиться малоросійський народ [5] і фактично діяли на Лівобережній Україні до ліквідації автономії гетьманства в 1765 році.

На території Московської держави, як зазначає В.К. Биковський, починаючи з Соборного Уложення 1649 року остаточне юридичне оформлення отримала феодално-державна власність на ліси. Зокрема, в останньому згадуються: вотчинні, загальні, в'їзні, поверстні, засічні та заповідні ліси [6, с. 44]. Імперські закони, як і норми українського права, не дозволяли рубати ліси в чужих приватних землях, або в закріплених лісах, без дозволу їх володільців. Розширення поміщицького землеволодіння, таким чином, мало наслідком значне обмеження вільних селян у користуванні лісами. Так, при розмежуванні земельних володінь в ході здійснення Генерального межування 1766 року, що супроводжувалось загарбаннями поміщиками державних і селянських земель, здійснювалось визначення лісових площ, що межували з поселеннями казенних селян, з яких останні мають право задовольняти власні потреби, які названо «селянськими лісами». Таким чином, лісокористування обмежувалось територіально, і державні селяни мали право задовольняти власні потреби в деревині та інших лісових ресурсах лише із закріплених за їх громадами лісами.

По-друге, обмеження у використанні лісових ресурсів полягали у законодавчому визначенні площ та видів дерев, які мали використовуватись виключно для потреб держави. Так, деревні породи, придатні для використання для будівництва на суші і на морі, як: дуб, в'яз, ясен, клен, модрина і сосна на відстані 100 верст від великих річок і 50 від малих річок (в подальшому цю відстань було зменшено), було названо заповідними і призначено тільки для задоволення казенних потреб, переважно для потреб флоту [7, с. 11]. При цьому, правила про недоторканність заповідних лісів поширювались як на казенні, так і на приватні землі, а рубка дубу без дозволу була заборонена повсюдно.

По-третє, за часів Катерини II з підпорядкуванням лісів, що знаходились на землях економічних (казенних) селян у 1769 році Директорам Державного Домоводства, останнім наказано запровадити в таких лісах ведення лісового господарства з 30-річним оборотом рубки з тим, щоби щорічно вирубувалось по одній частині з подальшим негайним залісненням [8, с. 168] (такі правила, через недостатній розвиток лісівничої науки та відсутність необхідних знань, було запозичено з Обер-Вальдмейстерської інструкції Петра I від 03 грудня 1723 року для заводських лісів, однак в подальшому таку норму було скасовано через невідповідність вимогам лісового господарства). Ліс в межах річної лісосіки з казенних дач, що залишався після задоволення потреб казни та селян, дозволено продавати [8, с. 168]. Таким чином, вперше рубка лісів поселень казенних селян починає кількісно обмежуватись розрахунковими лісосіками.

По-четверте, Указом Павла I від 27 лютого 1799 року [9] було встановлено платність користування лісовими ресурсами з державних лісів, а Указом від 27 липня 1799 року [10] вперше затверджено такси за відпуск лісу на пні з казенних лісів. Водночас, за селянами залишено право на безоплатну вирубку 25 дерев на будівництво домів (п. 1 Указу від 27 лютого 1799 року), а також, з дозволу Обер-Форстмейстерів, право на рубку дерев для визначених законами певних домашніх потреб (п. 7 цього Указу).

В науковій літературі зустрічаються різні точки зору стосовно часу виникнення селянських лісів. На думку О.В. Фролової селянські ліси виділилися в 1786 році [11, с. 39]. Б.В. Кіндюк зазначає, що правовий режим селянських лісів веде свій початок з генерального межування, яке розпочалось 1766 року [12, с. 155]. В.Ф. Сторожук та М.Ю. Попков вважають, що як особлива категорія лісів громадської власності, селянські ліси на території України виникли наприкінці XIX століття у зв'язку з проведеною аграрною реформою [13].

Варто погодитись з тією точкою зору, що виникнення селянських лісів як окремої категорії бере свій початок з Генерального межування. Проте, необхідно враховувати той факт, що в ході проведення Генерального межування, яке було розпочате маніфестом Катерини II «Про генеральне розмежування земель по всій Імперії» [14] і тривало аж до середини XIX ст., відбулось розширення саме поміщицького землеволодіння. А проведення самого лише межування лісових ділянок державних лісів, що не були передані поміщикам, а закріплені за громадами, в яких проживали державні селяни, не свідчить про формування саме селянських лісів, оскільки такі продовжили

перебувати в державній власності. Права ж селянства у користуванні лісом з часом лише обмежувались. Одночасно, кріпосні селяни аналогічних прав щодо задоволення власних потреб в лісокористуванні як селяни державні не мали.

Правовий режим лісів, закріплених за державними селянами, було змінено Указом Олександра I від 02 квітня 1801 року [15], яким такі ліси було передано у відання та розпорядження волосних правлін (крім корабельних лісів), що проводили їх розподіл на лісосіки та здійснювали нагляд за збереженням заборонених до рубок лісів. Однак, вже згідно ст. 1 Статуту про ліси від 11 листопада 1802 року [16], з прийняттям якого у вітчизняній науці пов'язують формування лісового права, повноваження з управління всіма державними лісами було передано нещодавно створеному Лісовому Департаменту, на який і було покладено вищезазначені функції.

Лісовий статут 1842, 1857, 1876, 1893 і 1905 років видання [17] як результат офіційної кодифікації лісового законодавства при виданні Зводу законів Російської імперії виокремлював державні ліси та ліси громадської і приватної власності.

Так, відповідно до ст. 3 Лісового статуту, державні ліси розподілялись на казенні та ліси, що мають особливе призначення. Казенними іменувались ті державні ліси, що не були закріплені за окремими відомствами, установами або громадами, і були в безпосередньому розпорядженні казни (ст. 4). До складу лісів, що мають особливе призначення згідно ст. 6, належали: 1) призначені для різних військових споруд, зокрема фортець; 2) приписані до різних казенних і приватних заводів, наприклад: до гірничих, соляних, винокурних, збройних, порохових та інших, а також до фабрик і промислів; 3) державні ліси, з яких «задовольняються лісом» поселення колишніх державних селян «до виділення їм лісних наділів», а також ліси, відведені в наділи селянам та іноземцям в Сибірі та в державних поселеннях в Закавказзі; 4) ліси, що належали до казенних маєтків Західних та Прибалтійських губерній; 5) відведені містам, на яких не поширювалось Городове положення 1870 року; 6) надані колоністам; 7) виділені монастирям; 8) ліси, що перебували в користуванні іноземців, козацьких військ.

До громадських лісів, згідно ст. 9 Лісового статуту, належали ліси, що перебували у власності «різних об'єднань та установ», а саме: 1) ліси духовного відомства, куплені, подаровані, або отримані за заповітом; 2) ліси, що належали об'єднанням, вченим станам, університетам і т.д.; 3) ліси, набуті у власність: а) містами і б) громадами сільських жителів; 4) ліси, виділені в наділ колишнім державним селянам за володільними записами; 5) ліси козацьких військ. Як зазначав М.І. Фалєєв, підставами виникнення власності сільської громади на ліси були: купівля лісів сільською громадою, а також шляхом «наділу» сільських громад казенними лісами з наданням їх у власність [18, с. 121].

Приватними ж вважались ліси, що становили власність приватних осіб та деяких установ, зокрема: 1) Удільного відомства; 2) Кабінету Його Імператорської Величності; 3) осіб Імператорської фамілії; 4) єзуїтські та ленних маєтків; 5) дворян; 6) осіб інших станів (ст. 10 Лісового статуту). Взагалі, приватна власність на ліси в Російській імперії бере свій початок з Указу Катерини II від 11 вересня 1782 року, відповідно до якого всі ліси, що ростуть в приватних дачах надано в повну власність і розпорядження їх володільців [8, с. 355].

Також Лісовий статут за розміром прав розрізняв ліси єдиного власника, спільні ліси, спірні (право власності яких було предметом судового розгляду) та в'їзні ліси (якими, окрім власників, для власних потреб мали право безкоштовно користуватися також інші особи).

Формування селянських лісів, які згідно Лісового статуту Російської імперії відносились до лісів громадської власності, стало наслідком проведення селянської реформи 60-х років XIX століття. Так, Законом від 13 червня 1873 року «Про правила про ліси, відведені в наділ колишнім державним селянам і про лісовий з них податок» [19] за сільськими громадами колишніх державних селян було визнано право власності на ліси, що розташовувались на земельних площах, виділених сільським громадам за володільними записами, які, в свою чергу, видавались останнім на виконання Указу Олександра II від 24 листопада 1866 р. [20] згідно «Правил для складання і видачі державним селянам володільних записів» від 31 березня 1867 року [21]. Цілком слушною є думка Д.М. Мікуліна, що наслідком цих заходів була передача надільних лісів у розпорядження селян, зняття з них нагляду лісового державного управління та припинення будь-якої участі казни у задоволенні потреб у лісових матеріалах колишніх державних селян [22, с. 5].

Проте, в ході названих реформ, уряд наділивши селян лісними наділами, разом з тим заборонив селянам продаж цього лісу на зруб. Згідно ст. 742 Лісового статуту, всякі акти та умови, укладені селянами на такий продаж, визнавались нікчемними і не приймались ніде до засвідчення та затвердження. Варто погодитись з думкою Р.В. Бліннікова, який вважає, що таким чином, закріплені

за селянами ліси повинні були використовуватись виключно для потреб їх власного господарства [23, с. 58].

Окрім громадської форми власності на ліси, селяни могли також набувати ліси на праві приватної власності. Зокрема, заможним селянам на європейській території Російської імперії до 1914 року належало 2 % лісових площ [6, с. 51].

Одночасно, лісовий фонд України, до приходу радянської влади розподілявся наступним чином: 65,7 % перебувало у приватній власності (в т.ч. у власності селян), 19,5 % – у державній власності, 8,8 % належало селянським общинам, 1,5 % – церкві, 4,5 % – іншим власникам [24, с. 88]. Отже, ліси царської Росії за формою власності розподілялись на наступні групи: 1) державні; 2) приватні (в т.ч. ті, що перебували у приватній власності селян); 3) громадські; 4) іншої власності.

Важливим актом царського уряду було Положення про збереження лісів від 04 квітня 1888 року [25], яким було встановлено заходи по збереженню лісів від винищення та виснаження, а також заохоченню правильного ведення лісового господарства незалежно від власника лісів. Однак, на практиці реалізація норм, які стосувались раціонального лісокористування та охорони лісів, що не належали до державної власності виявилась досить проблематичною, а реалізувати систему контролю за використанням таких лісів виявилось неможливим. Зокрема, обмеження прав власників здійснювати рубку лісу (крім сухостійного та буреломного) для продажу підприємцям та лісопромисловцям, зумовили численні зловживання зі сторони власників при здійсненні продажу лісу на пні під видом дозволеного до рубки лісу. Водночас, відсутність засобів для забезпечення належної охорони селянських лісів мало наслідком численні неконтрольовані рубки, в тому числі самими ж селянами, безладний випас худоби в лісах.

Висновки. Таким чином, законодавство дореволюційного періоду, на відміну від сучасного, встановлювало можливість закріплення лісів місцевого значення, що межували з поселеннями за відповідними громадами, та передбачало пільговий режим відпуску деревини для задоволення власних потреб сільського населення й здійсненні інших лісокористувань у таких лісах.

Селяни в дореволюційний період могли задовольняти власні потреби в деревині та інших продуктах лісу із селянських лісів громадської власності; приватних лісів, що перебували у їх особистій або спільній власності; а в поселеннях колишніх державних селян – з державних лісів, що були закріплені за такими поселеннями та не надані сільським громадам у власність.

Висновки. Проаналізувавши розвиток правового режиму селянських лісів в контексті формування та розвитку лісового законодавства Російської імперії, можна виокремити наступні етапи його розвитку: 1) виокремлення селянських лісів шляхом закріплення за поселеннями державних селян лісових ділянок державної власності (1765 р. – 1870-ті рр.); 2) формування селянських лісів як окремої категорії лісів громадської власності (1870-ті рр. – 1917 р.).

Джерела та література

1. Конституція України. Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Редько Г.И. История лесного хозяйства России / Г.И. Редько, Н.Г. Редько. – М.: МГУЛ, 2002. – 458 с.
3. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1588 года / Подг. О. Лицкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
5. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [Текст] / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упоряд. К.А. Вислобоков; відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко. – К.: [б.в.], 1997. – 547 с.
6. Лесное право России: учебник для магистров / В.К. Быковский; отв. ред. Н. Г. Жаворонкова. – М.: Юрайт, 2014. – 262 с.
7. Врангель В.Е. История лесного законодательства в Российской империи. С присоединением очерка истории корабельных лесов России / В.Е. Врангель. – СПб.: Тип. Фишера, 1841. – 153 с.
8. Шелгунов Н.В. История русского лесного законодательства / Н.В. Шелгунов. – СПб.: Тип. Мин. Гос. Имуществ, 1857. – 378 с.
9. О правилах вырубki лесов на постройку домов казенных крестьян; о позволении им для домашних нужд жечь золу, снимать кору и сидеть деготь; о недозволении рубить лес из казенных дач на

- партикулярные винокуренные и поташные заводы и на мостовые в городах; об обязанности Обер-Форстмейстров при сих случаях, и о попенных деньгах: Указ от 27 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXV. 1798-1799. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 18875. – С. 576-578.
10. Положение о попенных деньгах за вырубку бревен из казенных лесов: Указ от 27 июля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – 1798-1799. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 19050. – С. 736-737.
11. Фролова О.В. Правовое регулирование режима охраны и использования лесных ресурсов в России XVIII – начала XX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Фролова. – М., 2003 – 186 с.
12. Кіндюк Б.В. Радянське законодавство про колгоспні ліси / Б.В. Кіндюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 58. – С. 154-162.
13. Сторожук В. Селянські ліси: сучасні проблеми в дзеркалі реформи земельних відносин / В. Сторожук, М. Попков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/514>.
14. О генеральном размежевании земель во всей Империи : Манифест от 19 сентября 1765 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XVII. – 1765-1766. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 12474. – С. 329-339.
15. О предоставлении лесов доставшихся в наделы крестьянам в ведение и распоряжение Волостных Правлений: Указ от 02 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXVI. 1800-1801. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 19815. – С. 604-605.
16. Высочайше утвержденный проект Устава о лесах: Указ от 11 ноября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое. Т. XXVII. 1802-1803. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 20506. – С. 350-356.
17. Устав лесной 1905 г. // Свод законов Российской Империи. – Т. VIII. – Ч. 1. – СПб., 1905.
18. Фалеев Н.И. Лесное право: Пособие. Лесная собственность. Лесные нарушения / Н.И. Фалеев. – М.: Издание товарищества И.Д. Сытина, 1912. – 364 с.
19. О правилах о лесах, отведенных в надел бывшим государственным крестьянам и о лесном с них налоге: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 13 июня 1873 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. – Т. XLVIII. – 1873. – СПб, 1876. – № 52379. – С. 834-837.
20. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях: Указ от 24 ноября 1866 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. – Т. XLI. – 1866. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. – № 43888. – С. 280-283.
21. Высочайше утвержденные Правила для составления и выдачи государственным крестьянам владенных записей: Указ от 31 марта 1867 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. – Т. XLII. – 1867. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. – № 44418. – С. 344-351.
22. Мікулін Д.М. Розвиток лісового права на українських землях у XIX столітті / Д.М. Мікулін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_18.
23. Блинников Р.В. Правовой режим земель государственного лесного фонда в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Р.В. Блинников; Московская государственная юридическая академия. – Москва, 2005. – 206 с.
24. Генсірук С.А. Історія лісівництва в Україні / С.А. Генсірук, О.І. Фурдичко, В.С. Бондар. – Л.: Світ, 1995. – 422 с.
25. Высочайше утвержденное Положение о сбережении лесов: Указ от 04 апреля 1888 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. – Т. VIII. 1888. – СПб, 1890. – № 5120. – С. 148-155.

Смолярчук Р. Правовой режим крестьянских лесов на территории Украины во времена Российской империи (XVIII – начало XX века). Статья посвящена исследованию развития правового режима крестьянских лесов в дореволюционный период. Проанализированы основные направления ограничений пользования лесами населением со становлением феодально-крепостнического строя на территории Украины, которые заключались у становлении частного землевладения, удовлетворении потребностей государства, количественных ограничений и установлении платы за использования лесных ресурсов. Исследовано условия формирования крестьянских лесов как отдельной категории лесов государственной собственности. Произведён анализ особенностей становления крестьянских лесов как лесов общественной собственности. В

частности, выделены основания возникновения у сельской общины собственности на леса, и определены законодательные ограничения в пользовании лесом в связи с таким приобретением. Произведена общая периодизация развития правового режима крестьянских лесов. Проанализированы особенности лесопользования в крестьянских лесах Российской империи и ведения лесного хозяйства в них.

Ключевые слова: лес, лесопользование, крестьянские леса, правовой режим крестьянских лесов, лесное законодательство Российской империи.

Smoliarchuk R. Legal Regime of Peasant Forests on the Territory of Ukraine in the Times of Russian Empire (XVIII – Beginning of XX century). The article investigates the legal regime of the peasant forests in the prerevolutionary period. The author analyzes the main types of restrictions on the use of public forests in the period of the feudal-serf system formation on the territory of Ukraine, which manifested themselves in the formation of private ownership, satisfying the needs of the state, introducing quantitative restrictions and setting fees for the use of forest resources. The emphasis is laid on the conditions of the emergence of peasants-owned forests as a distinct form of the state-owned forests. The study reveals peculiarities of the formation of peasants' ownership of forests as a form of public property, in particular, the reasons for the emergence of such ownership of forests in the rural community and identifies certain legislative restrictions on forest use by peasants in the context of their acquisition of such kind of property. The author suggests general periodization concerning the development of the legal status of peasant forests and reveals the peculiarities of forest management in peasant-owned forests of Russian Empire.

Key words: forest, forest use, peasant forests, legal status of peasant forests, forest legislation in Russian Empire.